

نقش شیخ بهایی در گسترش علوم اسلامی

علی اکبر زمانی نژاد*

چکیده

نقش عالمان و دانشمندان، در پیدایی و پایایی مذاهب و آیین‌ها بر همگان آشکار است. نوشتار پیش رو، با توجه به جایگاه ویژه‌ی دوران صفوی در تاریخ تشیع، در صدد تبیین نقش شیخ بهایی در گسترش علوم اسلامی است.

نوشتار حاضر در سه محور: صاحب فنون بودن شیخ بهایی در بیشتر علوم مرسوم در دوران خویش، فراوانی تألیفات و نوشته‌های ایشان و تأثیر افکار و آثار ایشان بر دیگر عالمان و آثار برجای مانده از ایشان می‌باشد.

بر اساس یافته‌های این نوشتار، تنوع موضوعاتی که شیخ بهایی در آنها به خلق آثار پرداخته، توانسته توجه گروه‌های مختلف از عالمان را به خود جلب کرده و زمینه‌های تأثیرگذاری را در دوره‌های بعدی فراهم کند.

واژگان کلیدی: شیخ بهایی؛ صفویه، عالمان شیعی؛ علوم اسلامی، آثار و تألیفات.

عالمان و دانشمندان هر دین و آیینی، در پیدایش و گسترش آن نقش به سزایی داشته‌اند؛ ولی برخی از آنان نقش پرنگ‌تری ایفا کرده‌اند که این خود از الطاف الهی است.

اکثر دانشمندان شیعه نیز با تألیف، تدریس، ترویج و نگهداری آثار شیعه، نقش درخشانی در گسترش علوم و فرهنگ داشته‌اند و از آن میان حدود پانزده شخصیت، چون خورشید در میان دیگر علما درخشیده و زبانزد خاص و عام گردیده‌اند؛ فرزانه‌گانی هم چون ثقة الاسلام کلینی (م ۳۲۸ ق)، شیخ صدوق (م ۳۸۱ ق)، شیخ مفید (م ۴۱۴ ق)، سید مرتضی (م ۴۳۶)، شیخ طوسی (م ۴۶۰ ق)، خواجه نصیرالدین طوسی (۶۷۲ ق)، علامه حلی (م ۷۲۶ ق)، محققین، شهیدین، مجلسیین و بهائیین که آثارشان جایگاه خاصی داشته و تألیفات آنان حتی بعد از خود تأثیرگذار بوده‌است و می‌توان ادعا کرد که اکثر تألیفات شیعه بر محور آثار اینان بوده‌است.

مقالات و آثار فراوانی در زمینه‌ی شکوفایی فرهنگ و تمدن اسلامی عصر صفوی، به رشته‌ی تحریر در آمده‌است که بیشتر آنها ناظر اندیشه‌ی سیاسی- اجتماعی عالمان و دولت صفوی است. موضوع خاص آنها، شیخ بهایی و آثار ایشان نبوده‌است و گاه به ضرورت، نامی از این عالم برجسته‌ی شیعی، برده شده‌است.

مراد کیانی پور، پایان نامه‌ی ای با عنوان "بررسی بهایی در شکوفایی فرهنگ و تمدن اسلامی عصر صفوی"، در دانشگاه باقر العلوم در سال ۱۳۹۳ به انجام رسانده‌است. این اثر، با توجه به عنوان آن، بیشتر به نقش شیخ در عرصه‌ی سیاست و اجتماع پرداخته‌است و با آن چه این نوشتار در صدد تبیین آن است، متفاوت به نظر می‌رسد.

محمد سلیمانی نیز، در پایان نامه‌ی ای با عنوان "نقش شیخ بهایی در تحولات سیاسی اندیشگی ایران در دوران صفوی" در دانشگاه آزاد تهران که در سال ۱۳۹۵ انجام داده؛ آن چنان که از عنوان اثر مشخص است رویکردی متفاوت با نوشتار حاضر را انتخاب کرده‌است.

در این مقاله، نقش شیخ بهایی در گسترش علوم و فرهنگ اسلامی تعیین شده‌است و این نقش را از سه راه می‌توان به اثبات رسانید:

الف) ذوفنون بودن شیخ بهایی، که در تمام علوم عصر خودش صاحب اثر بوده‌است.
 ب) کثرت تألیفات شیخ بهایی، که به همین جهت از هراتراو، نسخه‌های فراوانی به جا مانده‌است.
 ج) تأثیرگذاری آثار شیخ بهایی، بر تألیفات دیگر، که موجب گردیده، نام و آثار او در اکثر تألیفات بعد از خودش بدرخشد.

۱. شیخ بهایی و درگاه علوم

شیخ بهایی (م ۱۰۳۰ ق) از علمای شیعه لبنان، است که با مهاجرت به دیگر کشورهای اسلامی، نقش گسترده‌ای در گسترش علوم اسلامی و فرهنگ آن مناطق داشته‌است. او در اکثر رشته‌های علوم عصر خود، تألیفاتی بر جای گذاشته‌است. آثار ایشان، در تمام این رشته‌ها، مرجع معتبری شمرده می‌شده‌است؛ کما این‌که تعدادی از آنها در شمار کتب درسی حوزه‌های علمیه بوده‌است.

تقی الدین محمد اوحدی حسینی دقاقی بلیانی اصفهانی که هم‌عصر شیخ بهایی بوده‌است، در تذکره خود، به ذی فنون بودن شیخ بهایی، تصریح می‌کند:

"شیخ بهاء الدین محمد عاملی، عرفه شیخ المحققین مرشد المدققین، کاشف رموز یقینی، مجتهد علوم دینی... افضل زمان، اعلم دوران... عالمی در غایت عاملی، شیخ بهاء الدین محمد عاملی سلمه الله تعالی، آن شیخ... حلال مشکلات دینی است، امروز از جمله امجاد اکابر علمای زمان و از سروران فحول فضلالی دوران، جامع مجامع دین و دولت، بانی مبانی فقه و حکمت است. در جمیع فنون هنر و کمال، چون مردم یک فن از غایت دانش در کمال است... دیگر مجموعه شیخ که موسوم به کشکول شده، حاوی است و محتوی بر جمیع علوم و رسوم و آن نسخه‌ای است که جام جمشیدی و مرآت سکندری از رشک آن تیره و خیره مانده‌است... این ضعیف به ملازمت شیخ بسیار رسیده‌ام و استفاده نموده، چه در قزوین و چه در صفاهان... و از علما هیچ کس به جامعیت فضیلت و کمال او از عرب بلکه از عجم نیز بر نخاسته. امروز در وادی تصوف چون جنید و بایزید، در شرعیات چون جمال الدین و شیخ مفید، در حکمیات بوعلی و فارابی است، در غریبه محمد زکریا و میر غیاث الدین منصور زمان، در عربیت که ذاتی اوست خود چه احتیاج به شرح." (بلیانی اصفهانی: ۲، ۱۳۸۹/۸۲۴-۸۲۳)

گفته شده: "در دوره‌ای که علما و محدثان از یک سو با حکما و از سوی دیگر با عرفا و متصوفه، مناقشات و مشاجرات دائم داشتند، شیخ بهایی در نزد تمام این طوایف، از صوفیه و عرفا گرفته تا فقها و محدثین، با چشم توقیر و تکریم نگریسته می‌شد." و نیز گفته‌اند: "شیخ بهایی را در شمار بزرگانی چون: امام غزالی، شیخ اشراق، بابا افضل و ملا صدرا می‌دانند، که کوشیده‌اند تا با تصنیف رسالات و آثارشان، در میان گفتارهای متضاد، این سرحد اندیشه را بدان سرحد رسانده و نزدیک کنند. (نفیسی: ۱۳۱۶، ۵۱) و نیز: "آثار و تألیفات شیخ، شامل اکثر رشته‌های علوم عصر می‌شد و جالب آن است که در تمام این رشته‌ها، آثار او مرجع معتبر محسوب می‌شد. در میان این گونه آثار، کتاب فوائد الصمدیه در نحو، هنوز هم متن درسی به شمار می‌آید؛ چنان که جامع عباسی او کتاب

جامع مفیدی دربارهٔ مسائل فقهی است. (زرین کوب: ۳۹۶، ۱۳۷۵)

حضرت آیت الله حاج سید مهدی روحانی (ره)، از محققین و مدرسین بنام حوزهٔ علمیهٔ قم که خود در فقه، حدیث، اصول، تفسیر و فرق مذاهب صاحب نظر بود، دربارهٔ جامعیت شیخ بهایی می نویسد:

"أما بعد؛ فنحن واقفون أمام عبقری من عبقریات العلم ممّن جاد بهم الزمان و قلّ مثله و نظیره مدى الأعصار و القرون، ألا و هو الإمام العلامة الشيخ بهاء الدین محمد بن الحسین بن عبدالصمد الحارثی العاملی الجبای و هو فقیه محدث اصولی مفسّر فیلسوف عارف زاهد ریاضی فلکی رجالی أديب شاعر فی اللغین العربیة و الفارسیة بمعنی أنه لمس حقیقة الشعر و روحه. لا بمعنی القدرة علی نظم الألفاظ و القوافی فقط. فیظهر فی شعره العواطف الإنسانیة و الدینیة حیث دخل الدین فی عواطفه لا فی عقائده فقط.

و بالجملة فقد كان رحمه الله، مجتمع العلوم محقق مدقق فیها و لعل إحاطته بالعلوم المختلفة العقلیة و النقلیة مع تبرزه فیها، تعدّ من أظهر خصائص هذا العالم الكبير؛ فجعله فذاً فی العلماء و الكتب التی ألفها فی العلوم المختلفة كانت كتب القرون بعده لا كتب عصره فقط لا یستغنی العلماء بعده عنها." (روحانی: ۱۴۰۶، ۱۳۱-۱۲۶؛ زمانی نژاد: ۱۳۸۷، ۳۱۷)

مؤلف نتایج *الإفکار* می نویسد: "... در جمیع علوم و فنون، استعداد بایسته و مهارت شایسته ای، داشت و از تصانیف خود در هر فن، رسایل عدیده گذاشت... شاه عباس ماضی، صحبت او را غنیمت می - انگاشت." (گوپاموی: ۱۳۳۶، ۱۰۴-۱۰۳)

در این بخش به معرفی موضوعاتی که شیخ بهایی در آن علم، صاحب اثر و نیز تأثیرگذار بوده اند، پرداخته می شود.

۱-۱. علم حدیث

شیخ بهایی، یکی از محدثین بنام شیعه است که در حفظ و نشر احادیث اهل البیت علیهم السلام نقش بسزایی دارد. آثار بلاغها، انبهاات، اجازات، ترقیمه ها و مانند اینها که بر بسیاری از نسخه های خطی - حدیثی از شیخ باقی مانده است، اینها خود بهترین گواه بر نقش ایشان در حفظ و گسترش احادیث شیعه است. شیخ بهایی، اگرچه آثار حدیثی مستقلی مثل مجموعه های حدیثی محمدین اوایل و یا محمدین اواخر نداشته، اما اکثر مجامع حدیثی قدما را حفظ و از تحریف آنها جلوگیری کرده است. دربارهٔ نقش حدیثی ایشان گفته شده:

" فقد ورث الشيخ البهائی حصیلة ما تقدّمه من الآثار المرویة عن أئمة أهل البیت علیهم السلام و

هذه المؤلفات أعظم أركان الفقه الشيعي الإمامي بعد القرآن الكريم فعظم اهتمامه بنقل الكتب الحديثية وقراءتها و تصحيحها، وكم نرى من خطه رحمه الله، في الكتب الحديثية المخطوطة قد كتب في حاشية الكتاب في صفحات عديدة إلى هنا بلغ مقابلته (سلمه الله) و في ظهر الكتاب قد أجاز للتلميذ (سلمه الله) أن يروى عن الكتاب. كل ذلك اهتماماً بشأن الحديث و حفظاً من أن يتطرق فيها ضياع أو تحريف و بذلك كله كان محدثاً كبيراً. (زمانی نژاد: ۱۳۸۷، ۳۲۱)

۲-۱. علم فقه

شیخ بهایی، در فقه و اصول، پیرو فقها و اصولین و مجتهدین قبل از خود بود. لکن ایشان با نوشتن جامع عباسی، تمام معارف فقه شیعه را با فارسی نویسی سلیس خود، در میان تمام قشرهای جامعه، گسترش داد و باید ایشان را از پایه گذاران عمومی سازی دانش فقه فارسی، در کنار دیگر مذاهب اسلامی دانست.

حضرت آیت الله مرعشی نجفی، درباره جامع عباسی می نویسد: "با آنکه حدود سیصد سال و اندی، از تألیف آن می گذرد، معذک عبارات آن، تا اندازه ای سلیس و دلنشین و قابل درک و فهم برای عموم بوده و شامل احکام فقهیه از طهارت تا دیات است. پنج باب آن به قلم آن مرحوم و مابقی... به رشته تحریر درآمده است. مدتها این کتاب جزء رسائل عملیه آیات عظام عصر سابق قرار گرفته و بر آن حواشی بسیاری نوشته اند و بارها در ایران و هند چاپ شده و در دسترس عموم، قرار گرفته است. (بهایی: ۱۳۹۰، مقدمه آیه الله مرعشی)

هم چنین، با تألیف کتاب اثنی عشریات در طهارت و نماز، زکات، صوم و حج، روشی ابتکاری در علم فقه به وجود آورد که تعلیم و تعلم مسائل فقهی را ساده می نماید و انگیزه ای جهت حفظ و گسترش مسائل فقهی ایجاد می کند که این گونه تألیفات، در فقه شیعه، بدیع و جدید بوده است. شیخ بهایی، در مقدمه باب الطهارت اثنی عشریه با صراحت از این نوآوری یاد کرده است که: "هذه رسالة إثني عشرية تتلو عليك مسائل الطهارة على نهج جديد و نمط سديد...". یا در مقدمه الصلاة همین کتاب می نویسد: "هذه مقالة لطيفة في واجبات الصلاة اليومية و مستحباتها مرتبة على الفصول، على نهج قريب...".

اولین کتاب اثنی عشریات در طهارت است. ایشان، احکام طهارت را با تقسیمی زیبا در دوازده مطلب، بدین شرح تنظیم کرده اند: "ما الطهارة، کم الطهارة، لم الطهارة، بم الطهارة، ممّ الطهارة، علی ما الطهارة، متی الطهارة، ممّن الطهارة، فیم الطهارة، ما الذی یتقدّم الطهارة، کیف الطهارة، ما الذی یتبع الطهارة."

همچنین احکام نماز را به دوازده فصل تقسیم کرده اند و در هر فصل دوازده مطلب را توضیح داده است.

در مبحث زکات، ایشان احکام زکات مالی و زکات بدنی (فطره) را به روشی ابتکاری و مختصر در دوازده مطلب آورده اند که، شش مطلب آن را به زکات مالی و شش مطلب را به زکات فطره و خاتمه کتاب را به احکام خمس اختصاص داده است.

در باب روزه، او رساله‌ی *اثنی عشریه فی الصوم* را، در هفت فصل سامان داده و هر فصل را به دوازده فصل کوچک تر تقسیم کرده است. رساله را با بیان دوازده مزیت ماه مبارک رمضان، که در قرآن کریم و احادیث اهل البیت علیهم السلام آمده، به پایان برده است. هم چنین است *الاثنی عشریه* در حج.

۱-۳. علم تفسیر

تفسیر انوار التنزیل، معروف به تفسیر بیضاوی، تألیف قاضی ابو سعید عبدالله بن عمر البیضاوی، (متوفای قرن هفتم) در حوزه‌های علمیه اهل سنت، مورد توجه بوده است. بر این کتاب عده‌ای از علمای شیعه، حاشیه و شرح نوشته‌اند. هم چنین کتاب، *تفسیر الکشاف* زمخشری مورد توجه بوده است.

آقا بزرگ تهرانی، در الذریعه، ۶/۴۱ به بعد، قریب به بیست و پنج حاشیه بر *انوار التنزیل*، را معرفی کرده است. از جمله حاشیه شیخ بهایی بر *انوار التنزیل* است که این امر گویای احساس نیاز و ابتکار عمل شیخ بهایی است؛ زیرا اکثر حواشی معرفی شده در الذریعه بعد از حاشیه شیخ بهایی بر *انوار التنزیل* است. کما این که شیخ بهایی بر همین تفسیر، نیز شرحی نوشته است که در حاشیه *انوار التنزیل*، به آن ارجاع داده شده است؛ بنگرید:

"شرح تفسیر البیضاوی، للشیخ البهائی، احوال إلیه فی حاشیته علی تفسیر البیضاوی عند ذکر نکات الالتفات من الغیبة إلی الخطاب فی (ایاک نعبد) فقال: ان استقصاء النکات موکول إلی شرحنا الکبیر لهذا التفسیر، و لا بأس أن نذکر هنا منها الیسیر" (تهرانی، ۱۳/۱۵۰).

اگر چه از شرح کبیر تفسیر بیضاوی شیخ بهائی؛ تاکنون نسخه‌ای شناسایی نشده است لکن دو-سه عنوان رساله دیگر درباره تفسیر بیضاوی از شیخ بهایی، به نام‌های ۱. *أجوبة مسائل الشاه فضل الله* ۲. *جواب سؤال درباره تفسیر بیضاوی* ۳. *حل کلام البیضاوی* موجود است (درایتی: ۱۳۸۹، ۳/۱۰۲۶/۴:۷۶۱/۱:۱۳۹۱/۳۴:۸۴۶/۱:۹۷۲/۳۴:۸۷۱/۱۰:۳۵۱/۱۳).

از آن جایی که از تعلیقات شیخ بهایی، بر کشف هنوز نسخه‌ای خطی، شناسائی نشده، نمی‌توان

درباره آن اظهار نظر کرد. شیخ بهایی چندین اثر مستقل در تفسیر به نام‌های *عین الحیاة*، *العروة الوثقی* و... دارد که به بررسی بیشتری نیاز است.

۴-۱. اصول فقه

کتاب *زبدة الاصول* شیخ بهایی، در اوج تبلیغات علمای اخباری در نجف و کربلا نوشته شده است. در آن زمان، طلاب و فضلا جرأت دست زدن به کتاب اصولیان را نداشتند و آنها را مخفیانه حمل می‌کردند. در آن زمان، شیخ بهایی با نوشتن *زبدة الاصول* و شرح و حواشی که بر آن نوشت به نوبه خود کمک زیادی به گسترش کرد. شیخ آقا بزرگ تهرانی درباره *زبدة الاصول* می‌نویسد: "... *زبدة الاصول*... من الكتب المهمة فی بابها، عنی به المتأخرین عنه و عکف علیه العلماء و تولوه بالتدریس و التعليق و الشرح" (تهرانی، ۱۳/۲۹۸).

بیش از ده‌ها شرح و حاشیه بر این کتاب در *الذریعه* ۶/ ۱۰۲، ۱۳/۲۹۸، معرفی شده است؛ کما این‌که به جهت درسی بودن این کتاب حدود چهار صد نسخه خطی در فهرست دنا، ۵/ ۱۱۹۱ به بعد، معرفی شده است.

شاگرد شیخ بهایی، به نام محقق الشیخ الجواد الفاضل الکاظمینی، کتابی به نام *غایة المأمول*، در شرح *زبدة الاصول* استادش شیخ بهایی نوشت (همان، ۱۶/ ۱۵). در مقدمه این کتاب در وصف مؤلف *زبدة الاصول* می‌نویسد:

"کتاب *زبدة الاصول* لشیخنا و استادنا... افضل العلماء من المتقدمین و متأخرین، اعلم الفضلاء من المتدققین و المتبحرین بل رأسهم فی المعقول و المنقول فی قدوتهم فی الفروع الاصول بهاء الحق... فآته مع صغر حجمه و جازة نظمه، قد حوی ما یحتاج الیه من المسائل و اشتمل علی کل ما یتوصل الی استنباط الأحکام من الوسائل، فهو کنز ثمین أودع نقود الحقایق و بحر محیط بفرائد درر الدقایق، ألفاظه معادن جواهر المطالب، و حروفه اکمام أزاهر النکات المارب. ففی کل لفظ منه روض من المنی. و فی کل سطر فیه عقد من الدرر... فانقل ذهنی الی أن مثل هذا الكتاب... محتاج الی شرح یرفع استار عویصاته... و عرضته علی الاستاد المصنّف فاستحسنه و أمر بآتمامه، فوجّهت الیه الی حلّ ألفاظه و بیان معانیه... و سبّيته بغایة المأمول فی شرح *زبدة الاصول* (مجموعه های خطی کتابخانه نمازی خوی؛ شماره ۳۳۵).

علمای بزرگی که در اصول فقه، صاحب نظر و صاحب سبک بوده‌اند، مانند مجلسی اول، میرزا ابوالقاسم قمی (صاحب قوانین) و سلطان العلماء (محشی شرح *اللمعه*) و برخی دیگر، بر کتاب *زبدة الاصول* شیخ بهایی حاشیه و تعلیقه نوشته‌اند که گویای عظمت مقام او، در اصول فقه است.

شیخ بهایی، نظریات جدیدی در اصول فقه دارد که حضرت آیت الله سید مهدی روحانی در مقاله‌ای تحت عنوان "النظریات الاصولیة و الفقہیة للشیخ البهائی" به تعدادی از آنها پرداخته است (زمانی نژاد، ۳۲۳).

۵-۱. درایة الحدیث

یکی از آثار شیخ بهایی، رسالۀ مختصری در علم درایه با نام *الوجیزه فی الدرایه* است. این رساله به منزله مقدمه‌ای بر کتاب *الحبل المتین* است که در سال ۱۰۱۰ ق، به رشته تحریر در آورده (بهایی: ۱، ۱۳۹۰).

مشهور است که؛ شهید ثانی از علمای شیعه، اول کسی بود که در علم الدرایة کتاب تدوین کرده و بعد از آن شیخ بهایی با نوشتن *الوجیزة* در زمره درایه نویسان شیعه قرار می‌گیرد.

۶-۱. ادعیه

مهم‌ترین کتاب دعای شیعیان، کتاب *الصحیفة السجادیة*، تألیف امام زین العابدین علیه السلام است. علما و اصحاب، اهتمام خاصی به این کتاب داشته‌اند و نیز در اجازات و استنساخات، توجه ویژه‌ای به آن شده است. از این رو شرح‌های متعددی بر این کتاب نوشته‌اند که از آن جمله: شرح شیخ بهایی بر *صحیفة سجادیة* به نام *حدائق الصالحین*. ایشان شرح هر دعای صحیفة را در یک حدیقه، بیان کرده‌اند و مجموع آن‌ها کتاب *الحدیقة الیهالیة* است که تنها یک قسمت از *حدائق الصالحین* است.

با توجه به ارجاعات شیخ بهایی در *الحدیقة الیهالیة*، به مقدمه کتاب *صحیفة سجادیة*، معلوم می‌شود که ایشان بسیاری از این ادعیه‌ها را تحت عناوین مختلف شرح و بسط داده است. شیخ آقا بزرگ تهرانی در (الذریعة، ۱۳ / ۳۴۵ - ۳۹۵)، قریب به پنجاه شرح از *صحیفة سجادیة*، نقل کرده است که اکثر این شرح‌ها بعد از شیخ بهایی به رشته تحریر در آمده است.

این تألیف از ابتکارات شیخ بهایی به حساب می‌آید که توانسته، با شرح ادعیه *صحیفة سجادیة*، فضلا و علما را به توجه و اهتمام بیشتر به سمت دعا سوق دهد. هم‌چنین با نوشتن *مفاتیح الفلاح فی عمل الیوم و الیلة من الواجبات و المستحبات*، به نوعی مفاتیح کنونی را برای مردم به یادگار گذاشته است. در این کتاب، مناجات شبانه روز از سحر تا نیمه شب آورده شده که این روش، نوعی عمومی سازی معارف دعا و مناجات در بین مردم را تداعی می‌کند

۷-۱. نحو و صرف

کتاب *الصمدیة فی النحو*، نمونه‌ای بارز از تألیفاتی است که شیخ بهایی به عنوان کتاب درسی

، برای آشنایی طلاب با ادبیات عرب نوشته است. کتاب با وجود حجم کم، قواعد اساسی علم نحو را به خواننده یاد می‌دهد. در حالی که قبل از این، بیشتر کتب این رشته، مفصل و از دیگر مذاهب اسلامی بود و برای سطوح متوسط طلاب و دانش‌پژوهان کتابی به شکل درسی وجود نداشته. شیخ بهایی، با نگارش کتاب صمدیه، نزدیک به پنج قرن است که نام خود را در میان اصلی-ترین کتاب‌های آموزشی حفظ کرده است و در حالی که، تاریخ او را به عنوان عالم نحوی نمی‌شناسد و به اثر او، تنها به دید بررسی آثار بزرگان علم نحو می‌نگرد.

۸-۱. ادبیات و شعر

شیخ بهایی، در اکثر فنون شعری (غیر از هجو)، بیش از هفتاد بیت قصیده سروده است و ظاهراً ایشان اولین عالمی هستند که اشعار رباعی فارسی را در اشعار عربی داخل کرده و اشعار فارسی، بر وزن خبب سروده است (عباس: ۱۴۳۱، ۱۰-۱۱).

اشعار شیخ بهایی در زمان خودش، از شهرت برخوردار بود و اسکندر منشی، که معاصر ایشان است، در کتاب *تاریخ عالم‌آرا* می‌نویسد: "اگر چه شعر و شاعری، دون مراتب عالیۀ آن جناب است، اما ذوق سخن‌پردازی بسیار دارند و در فنون سخنوری قصب السبق از اقران ربوده‌اند و به عربی و فارسی اشعار آب‌دار و معانی رنگین و نکات دلپذیر شیرین از آن جناب زبان زد خاص و عام است. به تخصیص مثنویات به روش ملای روم از نتایج وقادش بر مثال غرر و درر به رشته نظم کشیده شد" (ترکمان: ۱۳۳۴، ۱۵۷).

نوشتار اسکندریبگ، بعدها از سوی یکی از محققان معاصر نیز به گونه‌ای دیگر بیان شد: "و در نثر و مخصوصاً نظم فارسی، با متن‌های توانایی وارد شده است و شعر فارسی او مخصوصاً غزلیات و رباعیات وی یکی از بهترین نمونه‌های اشعار فارسی، در اواخر قرن دهم و اوایل قرن یازدهم هجری در ایران است و بر بسیاری از سرایندگان هم عصر رجحان دارد و بالاترین برتری او آن است که در آن بحبوحه سبک هندی که تقریباً تمام شعرای ایران پیرامون آن می‌گشتند، وی یکی از سرایندگان نادری است که بدان روش شعر نگفته و همان اصول انسجام و روانی و سادگی و طراوت خاص شعرای عراق را که پیش از سبک هندی معمول بوده است، نگاه داشته و اغلب شعر او به شعر حافظ در غزل و رباعی و به شعر جلال الدین بلخی در مثنوی شبیه شده است (نفیسی، ۲۵-۲۶).

۹-۱. ریاضیات و هیأت

وی آثار متعددی در حساب، هندسه و هیأت مانند: *تحفه حاتمی* (هفتاد باب)، *تحقیق جهة القبلة*، *تشریح الافلاک*، *حاشیة شرح التذکرة فی الهیئة للخواجه*، *خلاصة الحساب*، *الصفیحة فی الأسطرلاب*،

رسالة فی القبلة، رسالة فی الکر، انوار الکواکب، بحر الحساب و چندین کتاب دیگر در هیأت، حساب و تشریح اعضای بدن مانند تشریح العالمین نوشت. برخی از این آثار، صدها سال کتاب درسی و مورد مراجعه اساتید حوزه‌های علمیه بوده است. در تبحر شیخ بهایی در ریاضی و هیأت گفته شده: "... فأخذ البهائی الرياضیات و الفلک عن کبار علماء زمانه، و درس کتب العلماء السابقین و برع و أبدع فی هذه العلوم حتّی أن آثاره فی الرياضیات و الفلک ظلّت زمناً طویلاً مرجعاً لکثیرین من علماء المشرق؛ كما أنّها كانت منبعاً یستقی منه طلاب المدارس و الجامعات" (طوقان: ۱۹۶۳، ۴۷۵).

یکی دیگر از آثار شیخ بهایی، در این موضوع، کتاب بحر الحساب است که چندین بار در کتاب خلاصه الحساب به آن ارجاع می‌دهد. شیخ بهایی در چندین مورد دیگر به کتاب بزرگ و مفصلی که در این موضوع نوشته است، ارجاع می‌دهد که این کتاب مفقود شده است؛ گفته شده اروپائی‌ها کتاب بحر الحساب شیخ بهایی را به سرقت برده‌اند (عباس، ۶۳۱).

کتاب خلاصه الحساب شیخ بهایی، یکی از مهم‌ترین آثار اوست. این کتاب به زبان فارسی، اردو، ترکی و فرانسه و... ترجمه و به چاپ رسیده است؛ کما این که بیش از صد شرح بر کتاب خلاصه الحساب نوشته شده که بهترین آنها را شاگردانش تألیف کرده‌اند؛ دهها گزیده، پراکنده و منظومه از خلاصه الحساب در کتابخانه‌ها موجود است. این مطلب برای کتاب تشریح الافلاک نیز وجود دارد که بر آن بیش از پنجاه شرح و حاشیه وجود دارد (عباس، ۶۰۹-۶۷۱).

۱۰-۱. علوم غریبه

رساله‌های متعددی در علوم غریبه، مانند احکام النظر إلى کتف الشاة و رسالة فی الجفر (فارسی و عربی) به شیخ بهائی نسبت داده شده است. علامه مجلسی اول، در لوامع صاحب قرانی گوید: "جفر جامع و جفر ابیض داشتم و در جوانی من، کسی دعوی آن دانش نمی‌کرد به جز شیخ بهاء‌الدین محمد که گفت من فی الجملة از گذشته‌ها خبر دارم تا آن که گفت من قواعد علامه را از جفر جامع استخراج می‌توانم کرد (نفیسی، ۴۸).

تقی‌الدین محمد اوحدی حسینی بلیانی؛ در عرفات العاشقین می‌نویسد: "غوامض علوم غریبه عجیبه علی وجه احسن و طریق ایمن بر او هویدا و پیدا، معین و مبرهن است و اسرار اطوار خفیه صفیّه معارف کمال بر طریق اصح و نحو اتمّ بر او ظاهر و باهر... مجموعه شیخ که موسوم به کشکول شده، حاوی است و محتوی بر... نکات غریبه و فقرات نفیسه در آن بسیار مجتمع است) بلیانی: ۱۳۸۹، ۲/ ۸۲۳-۸۲۴).

۱۱- معماری و مهندسی

دربارهٔ ابداعات و اختراعات شیخ بهایی، از ایشان شخصیتی اسطوره‌ای ساخته‌اند؛ چرا که ایشان شخصیتی بودند که با مهارت‌ها و توانایی‌هایی که در علوم مختلف به دست آورده بودند، در دربار شاه از مقام و مرتبه‌ای برخوردار بودند که باعث شده بود، خاص و عام هر کاربزرگ و خارق‌العاده‌ای را به او نسبت دهند؛ مانند: معماری مسجد شاه اصفهان، مهندسی حصار نجف، ساختن ساعت آفتابی یا ظلّی، تقسیم آب زاینده رود، طرح ریزی کاریز نجف آباد، تعیین سمت قبلهٔ مسجد شاه اصفهان، ساختن سفیداب، ساختمان گرمابه‌ای در اصفهان (حمام شیخ بهایی) و... از ابتکارات و بدایعی است که به نام او ثبت شده است؛ اگرچه برخی از این ابتکارات از او نباشد (محمدی فشارکی: ۲۶، ۱۳۹۶).

۱۲-۱. نثر فارسی و عمومی کردن معارف دینی

مسائل فقهی و احکام در زمان صفویه، به زبان فارسی برگردانده شد و در اختیار عموم مردم قرار گرفت. مهم‌ترین اثر، این عصر کتاب جامع عباسی شیخ بهایی است، که به دستور شاه عباس صفوی در اواخر عمر او تألیف شده است. ترجمهٔ دیگر آثار دینی - علمی از عربی به فارسی در زمان صفویه، از جمله مسائلی است که نشر علم و فرهنگ و عمومی کردن معارف دینی را در این دوره رواج داده است.

ملک‌الشعراى بهار، نثر صفویه را به پنج دسته تقسیم کرده است. که یکی از آنها، نثر علمی است که نوشته‌های شیخ بهایی و علامه مجلسی را در شیوایی و لطف و ادای مقصود، بسیار مفید و ممتاز می‌داند. ایشان معتقدند اگر کتب لاهیجی و شیخ بهایی را کنار بگذاریم، دیگر کتاب‌ها که به نثر علمی نوشته شده‌اند، جمله بندی کاملاً عربی می‌باشند، و به فارسی شبیه نیستند (بهار: ۱۳۶۹، ۳/ ۲۵۸-۲۶۰).

۲. کثرت تألیفات شیخ بهایی

۱-۲. فهرست الفبایی آثار شیخ بهایی

شیخ بهایی، از دانشمندانی است که در علوم مختلفی مانند: تفسیر، حدیث، ادعیه، فقه، کلام، فلسفه، اصول فقه، اخلاق، رجال، تاریخ، طب، عرفان، نجوم، ریاضیات، ادبیات، علوم غریبه و دیگر موضوعات متفرقه، صاحب اثر و تألیف است. تعداد آثار ایشان اتم از قطعی و منسوب و مشکوک (به جز اجازات و...) به دویست عنوان می‌رسد که هر کدام، نسخه‌های خطی فراوانی دارد که در کتابخانه‌های ایران، عراق و دیگر کشورهای مسلمان و غیر مسلمان نگهداری می‌شوند (ناجی نصرآبادی: ۱۳۸۷، تمام کتاب).

با توجه به کثرت نسخه‌های خطی و عناوین متعدد که گاه‌برای یک اثر، عنوان‌های متعددی در فهرس نسخ خطی ثبت شده و یا گاهی قسمتی از یک اثر را تحت عنوانی مستقل معرفی کرده‌اند و نیز پاره‌ای از مسائل دیگر باعث شده تا کتاب‌شناسی و نسخه‌شناسی آثار شیخ بهایی، دشوار گردد. بر این اساس یقیناً معرفی و نقد و بررسی تمام آثار شیخ بهایی (اعم از قطعی، منسوب و...) از عهده یک نفر خارج است. اگر چه کتاب‌شناسی شیخ بهایی آقای ناجی نصرآبادی و دو فهرست دنا و فنخا، تمام عناوین آثار شیخ بهایی را در معرض دید قرار داده‌است که این خود نیمی از پژوهش درباره کتاب‌شناسی و نسخه-شناسی آثار شیخ بهایی است. اما تفکیک آثار قطعی از آثار منسوب و مشکوک و... نیاز به پژوهش و خبرگی در برخی از علوم و اشراف کامل بر تمام آثار شیخ بهایی دارد. مقایسه کردن متن آثار منسوب و مشکوک، با آثار قطعی و اخذ تصاویر نسخه‌های خطی از عناوین جدید در کتابخانه‌ها و مقایسه متن آن آثار با دیگر آثار شیخ بهایی در به ثمر رسیدن کتاب‌شناسی و نسخه‌شناسی آثار ایشان خواهد داشت.

لازمه احیای آثار شیخ بهایی، تحت عنوان موسوعه شیخ بهایی دسترسی به نسخه‌های خطی ایشان در کتابخانه‌های ایران و خارج ایران می‌باشد که این مطلب، تلاش گروهی می‌طلبد. با وجود همه این دشواری‌ها، موسوعه الشیخ البهاء الدین العاملی (الشیخ البهائی) در مرکز احیای آثار اسلامی وابسته به دفتر تبلیغات اسلامی قم می‌باشد. این مهم تلاش و همت دوست‌گرامی و فاضلمان جناب آقای محسن صادقی (زید عزه) تدوین گردیده‌است که پس از حدود ده سال، مراحل پایانی را طی می‌کند و در سال آینده (۱۳۹۷ ش) در ۲۳ مجلد به زیور طبع، آراسته خواهد شد.

در مرکز احیای آثار اسلامی، کتاب‌شناسی و نسخه‌شناسی آثار شیخ بهایی را جناب حجت‌الاسلام عقیل فرزانه، به عهده گرفتند. ایشان طول چند سال با استفاده از کتاب‌شناسی شیخ بهایی ناجی نصرآبادی و مقایسه با تمام فهرس نسخ خطی کتابخانه‌های ایران و... مقایسه عکس نسخه‌های خطی که از کتابخانه‌های مختلف درخواست شده بود و پس از مراجعه به تمام منابع شرح حال نگاری‌ها و کتاب‌شناسی‌ها، توانستند دورنمایی از کتاب‌شناسی و نسخه-شناسی شیخ بهایی را به سامان برسانند که این مهم قبل از چاپ فهرس دنا و فنخا بوده‌است. برای شناسایی آثار شیخ بهایی، باید به کتاب‌شناسی و نسخه‌شناسی اجازات شیخ بهایی پرداخت. این کار به علت پراکندگی اجازات و... امری بسیار دشوار و زمان‌بر است. دوست فاضلمان، جناب آقای دکتر محمود ملکی، این مهم را به عهده گرفت و در طی چند سال با بررسی آثار شیخ بهایی

و مراجعه به اکثر فهرس نسخ خطی و دیگر منابع شرح حال نگاری و کتاب‌شناسی و... توانستند اجازات‌الشیخ بهاء‌الدین‌العاملی را سامان ببخشید.

ایشان در مقدمه اجازات‌الشیخ بهاء‌الدین‌العاملی، می‌نویسند: «... و قد جعلنا الإجازات فی أربعة فصول: ۱. المجیزون. ۲. المجازون. ۳. الإنهاءات. ۴. البلاغات... و قد رتبنا العفصل الأوّل حسب الحروف الهجائية للأسماء. اما الفصل الرابع المختص بالبلاغات فقد ذكرناها حسب الكتب... و قد ترجمنا المجيراً و المجاز... إلى أنّ بعض الإجازات التي لم نعثر؟ علی نصّها - حسب تتبّعنا - ذكرت فی المصادر، فيحتمل العثور؟ علیها فيما بعد حسب مضيّ الزمان» (ملکی: ۱۳۹۴، ۲۱۶).

ایشان، در ابتدای اجازات، به بخش‌هایی که مرتبط با اجازه است، می‌پردازند، مانند: دراسة حول المجیزین و اجازاتهم، اقسام طرق تحمّل الحديث. فصل اوّل کتاب، به علمایی که به شیخ بهایی اجازه داده‌اند، پرداخته است که شامل چهار شخصیت است و متن اجازات را نیز آورده‌اند.

فصل دوم کتاب، مربوط به شخصیت‌هایی است که از شیخ بهایی اجازه گرفته‌اند. این قسمت مهم‌ترین بخش است. در این بخش به معرفی و شناسایی ۱۳۰ نفر از شاگردان، عالمان و معاصران شیخ بهایی پرداخته شده است. تاکنون برای هیچ شخصیتی به این شیوه تتبع جامع، صورت نگرفته که این همه اجازات در عین گستردگی و پراکندگی منابع، یک‌جا گرد هم فراهم شده باشد. این امر به همت والای دکتر محمود ملکی، تحقق یافته است.

فصل سوم کتاب اجازات، به معرفی انهاءات شیخ بهایی پرداخته است، که شامل پانزده، انهاء است.

فصل چهارم کتاب، شامل بلاغات است که به ترتیب کتاب‌ها تدوین شده است.

۳. تأثیر آثار شیخ بهایی در تألیفات بعد از خود

در بخش دوم این مقاله، به تفصیل درباره آثار قطعی و منسوب شیخ بهایی نوشتیم. در این میان بیست عنوان از آثار ایشان را که از سایر عناوین برتری دارند و دیگر دانشمندان و عالمان به ترجمه، شرح، حاشیه، نظم، گزیده-نویسی، منتخب‌نویسی، و مانند آن اقدام کرده‌اند، ذکر می‌کنیم. برای مثال قریب به دویست شرح، ترجمه، منتخب و نظم بر خلاصة الحساب گویای تأثیرگذاری آثار شیخ بهایی در تألیفات بعد از خودش است. در این بخش، ابتدا آثار شیخ بهایی را که مورد توجه علما بوده، و متن اصلی قرار گرفته و دیگران بر آنها شرح و حاشیه و ترجمه نوشته‌اند، می‌آوریم. سپس به معرفی آثاری که از آثار شیخ بهایی متأثر بوده‌اند و یا مطالبی نقل کرده‌اند، می‌پردازیم:

۱. *الاثنی عشریة الخمس*، که آثار وابسته به آن به نام‌های گوناگون مورد توجه قرار گرفته است، مانند: شرح *اثنی عشریه*، ترجمه *اثنی عشریه*، *حواشی اثنی عشریه*، شرح *اثنی عشریه*، اعم از این که نام مستقلی داشته باشد و یا به عنوان شرح *اثنی عشریه* در طهارت و نماز و صوم و زکات و حج و یا منظومه *اثنی عشریه* و...
 ۲. *الأربعین حدیثاً*، که عناوین وابسته به آن با عناوینی هم چون: ترجمه‌های *اربعین*، شرح *اربعین*، *گزیده‌های اربعین*، *حاشیه‌های اربعین*، *منتخب و برگزیده‌های اربعین*، *گفتار و بندهای از اربعین*، اعم از این که نام خاصی داشته‌اند و یا با همان عنوان شرح و حاشیه و *گزیده اربعین* تألیف شده است.
 ۳. *الاعتقادات*، که به نام ترجمه‌های اعتقادات و شرح اعتقادات است.
 ۴. *بحر الحساب*، که از کتب مفقود شده شیخ بهایی است، لکن *منتخب بحر الحساب*، بندهایی از *بحر الحساب* در فهرس نسخ خطی یاد شده است.
 ۵. *التحفة*، که با نام ترجمه‌های *التحفة* و *شروح التحفة* و یا *گزیده‌ای از تحفة حاتمی* و... می‌توان نام برد.
 ۶. *تشریح الأفلاک*، که به نام ترجمه *تشریح الأفلاک*، *حواشی تشریح الأفلاک* (قریب به ده حاشیه دارد) و منظومه *تشریح الأفلاک* و *شروح تشریح الأفلاک*، که قریب به چهل شرح از این کتاب در کتابخانه‌ها موجود و برخی هم به چاپ رسیده است.
 ۷. *تهذیب البیان*، که با نام‌های *شروح تهذیب البیان* در قواعد علم نحو است.
 ۸. *کتاب جامع عباسی*، که یک دوره فقه کامل است که با عنوان ترجمه‌های *جامع عباسی*، *حواشی جامع عباسی*، قریب به پانزده حاشیه بر *جامع عباسی* تا کنون به چاپ رسیده است و *حواشی* چاپ نشده آن خارج از شمارش است و هم چنین *منتخبات* و *گزیده‌های جامع عباسی* بسیار است.
 ۹. *حبل المتین*، که با عنوان *حاشیه‌ها و گزیده‌های حبل المتین* تدوین و معرفی شده است.
 ۱۰. *کتاب خلاصه الحساب*، که با عناوین ترجمه‌های *خلاصه الحساب* است. بیش از چهل ترجمه فارسی و چندین ترجمه غیر فارسی با نام‌های مشخص و غیر مستقل به عنوان ترجمه *خلاصه الحساب* تا کنون شناسایی و بعضی از آن‌ها چاپ شده است.
- بیش از صد شرح بر کتاب *خلاصه الحساب* موجود است که شاگردان وی بهترین شرح را بر آن نوشته‌اند؛ کما اینکه پنج منظومه از *خلاصه الحساب* تا کنون شناسایی شده است. قریب به ده

- گزیده و پراکنده از خلاصة الحساب شناسایی و نسخه‌های خطی آن وجود دارد.
۱۱. کتاب زبدة الاصول، بیش از پانزده حاشیه و بیش از پنجاه شرح بر کتاب زبدة الاصول تألیف شده است، کما این که چهار، پنج کتاب در نظم زبدة الاصول تدوین شده و اکنون نسخه‌های آن موجود است.
۱۲. الصحیفة الاسطرلابیة، ترجمه و حاشیه و شرح‌هایی که بر الصحیفة الاسطرلابیة نوشته شده، بیش از ده اثر است.
۱۳. کتاب الفرائض، که به نام شرح الفرائض البهائیة به ثبت رسیده است.
۱۴. الفوائد الصمدیة، ترجمه‌ها، شرح‌ها، حواشی و... بر کتاب الفوائد الصمدیة بسیار نوشته شده است، که قابل شمارش و شناسایی نیست. تاکنون بیش از صد تألیف مرتبط با الفوائد الصمدیة به رشته تحریر درآمده است.
۱۵. کشکول ترجمه‌ها، منتخبات، گزیده‌های کشکول شیخ بهایی خارج از حد و شمارش است.
۱۶. لغزها، حواشی و شروح لغزهای ایشان فراوان است.
۱۷. دیوان، قصائد و شروح و ترجمه‌های آن، غزلیات و مثنوی‌های ایشان و اشعار پراکنده شیخ بهایی خارج از حد و شمارش است.
۱۸. مفتاح الفلاح، ترجمه‌ها، حواشی و شروح مفتاح الفلاح حدود پنجاه تألیف است.
۱۹. الوجیزة، شرح‌ها ترجمه‌ها، تعلیقه‌ها، گزیده‌ها و منتخبات الوجیزة، بیش از سی عنوان می‌شود.
۲۰. قصیده الفوز و الأمان، چندین شرح و ترجمه بر رساله وسیلة الفوز و الأمان فی مدح صاحب الزمان (عج)، به رشته تحریر درآمده که ختامه مسک آثار شیخ بهایی است.

نتیجه گیری

شیخ بهایی، از علما و دانشمندانی است که با وجود ذی فنون بودن، آثار زیادی در بیشتر علوم زمانه خود به رشته تحریر در آورد، که بالغ بر یکصد اثر می‌رسد. این آثار مورد توجه علمای عصر خود و بعد از خود قرار گرفت و دیگر دانشمندان و فرزانشان با نوشتن صدها شرح، ترجمه، تعلیقه و حاشیه و... بر آثار شیخ بهایی، تأثیر به‌سزایی در فرهنگ و علوم شیعی گذاشت. آثار شیخ بهایی، سفرها، خانواده او و سرانجام تربیت شاگردان ممتاز توسط او، چنان بر فرهنگ اسلام شیعی تاثیرگذار بود که به حق باید به بی‌بدیل و کم‌مانند او بودن در این فرهنگ اعتراف کرد.

فهرست مراجع

۱. آقا بزرگ تهرانی، محسن؛ ۱۴۰۳، *الذریعة*، بیروت: دارالأضواء.
۲. بلیانی اصفهانی، تقی الدین محمد؛ ۱۳۸۹، *عرفات العاشقین و عرصات العارفين*، تصحیح: ذبیح الله صاحبکاری و آمنه فخر احمد، تهران: مرکز پژوهشی میراث مکتوب و کتابخانه موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی.
۳. بهار، محمدتقی؛ ۱۳۶۹، *سبک شناسی ملک الشعراء*، تهران: امیرکبیر.
۴. بهایی، محمد بن حسین؛ ۱۳۹۰، *الوجیزة فی علم الدرایة*، قم: بصیرتی.
۵. ترکمان، اسکندربیک؛ ۱۳۳۴، *تاریخ عالم آرای عباسی*، تهران: امیرکبیر.
۶. درایتی، مصطفی؛ ۱۳۸۹، *فهرستواره دست نوشته های ایران (دنا)*، تهران: کتابخانه موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی.
۷. _____؛ ۱۳۹۱-۱۳۹۳، *فهرستگان نسخه های خطی ایران (فنخا)*، تهران: سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران.
۸. زرین کوب، عبدالحسین؛ ۱۳۷۵، *از گذشته ادبی ایران*، تهران: انتشارات بین المللی الهدی.
۹. زمانی نژاد، علی اکبر؛ ۱۳۸۷، *الشیخ بهاء الدین محمد العاملی (شناخت نامه عربی شیخ بهایی)*، قم: پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی.
۱۰. طوقان، حافظ؛ ۱۹۶۳، *تراث العرب العلمی*، بیروت - قاهره: دارالشروق.
۱۱. عباس، دلال؛ ۱۴۳۱، *بهاء الدین العاملی فقیهاً ادیباً شاعراً*، بیروت: دارالمؤرخ العربی.
۱۲. گوپاموی، محمد قدرت الله؛ ۱۳۳۶، *تذکره نتایج الأفكار*، بمبئی: چاپ سنگی.
۱۳. محمدی فشارکی، محسن، قیومیان محمدی، فاطمه؛ ۱۳۹۶، *نقد و تحلیل آثار فارسی شیخ بهایی*، تهران: مؤسسه پژوهشی حکمت و فلسفه ایران.
۱۴. ملکی، محمود؛ ۱۳۹۴، *"اجازات شیخ بهاء الدین عاملی"*، مجله کتاب شیعه، شماره ۷ و ۸.
۱۵. ناجی نصرآبادی، سید محسن؛ ۱۳۸۷، *کتاب شناسی شیخ بهایی*، مشهد: بنیاد پژوهش های اسلامی آستان قدس رضوی.
۱۶. نفیسی، سعید؛ ۱۳۱۶، *احوال و اشعار فارسی شیخ بهایی*، تهران: چاپخانه اقبال.

